

Cuvânt înainte

Correspondența lui Marco Bandini, „arhiepiscop mitropolit de Marcianopol și administrator apostolic al Moldovei și al Transilvaniei” – cum semnează la un moment dat – era semnalată, în parte cunoscută și comentată în istoriografia română, deși o atenție specială se îndreptase spre alte aspecte ale moștenirii lui Bandini și a contemporanilor săi. Amintim în acest sens lucrările lui V. A. Urechia, *Codex Bandinus – Memoria asupra scrierei lui Bandinus dela 1646* (1895), Romul Cândea, *Catolicismul în Moldova în secolul al XVII-lea* (1917), George Călinescu, *Alcuni misionari cattolici italiani nella Moldavia nei secc. XVII e XVIII* (1925), Andrei Veress, *Scrisorile misionarului Bandini din Moldova – 1644-1650* (1926-1927), Francisc Pall, *Le controversie tra i minori conventuali e i gesuiti nelle Missioni di Moldavia (Romania)* (1940), B. Morariu, *La Missione dei Frati Minori Conventuali in Moldavia e Valacchia nel suo primo periodo, 1623-1650* (1962), ale coordonatorilor volumului al V-lea (1623-1659) al colecției *Călători străini despre Țările Române* (1973), a lui Lucian Periș, *Le missioni gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento* (1998) etc. Nu am amintit aici contribuțiile de interes filologic, privitoare la limba scrierilor rămase de la misionarii catolici din Moldova. Recent, regretata Teresa Ferro a dat la iveală primul volum al unui proiect mai larg, volum intitulat *Misionarii catolici în Moldova* și publicat deopotrivă într-o ediție italiană (2005) și una română (2006), în care este pomenită contribuția lui Marco Bandini. Alte două volume aflate în pregătire ar fi întregit în chip magistral o imagine clară a misiunilor catolice în Țările Ro-

mâne, conturată după o serie de izvoare inedite mai recente (din secolul al XVIII-lea și din prima parte a secolului al XIX-lea), culese din arhivele italiene, dacă viața pământească a Teresei Ferro nu ar fi fost curmată atât de timpuriu.

Așadar, profesorii și cercetătorii Traian Diaconescu, Giuseppe Munarini și Christian Tămaș nu au pornit pe un teren nedeștelenit, când au decis să se ocupe de scrisorile trimise din Moldova de prelatul Marco Bandini. Pe de o parte, faptul acesta a ajutat la încadrarea mai ușoară a acestei corespondențe în ambianța epocii și în istoria catolicismului din principatul românesc de la răsăritul Carpaților. Pe de alta, a implicat o mare responsabilitate și a impus autorilor (traducătorilor) un mare spor de exigență în tratarea subiectului. Nu este simplu să calci pe urmele unor antecesori care s-au chemat Nicolae Iorga, George Călinescu, Andrei Veress sau Francisc Pall, dar și Carlo Tagliavini, Giuseppe Piccillo ori Teresa Ferro. Cu toate acestea, scopul lucrării este în fapt unul inedit, fiindcă echipa pomenită și-a propus și a reușit să publice pentru prima oară în ediție bilingvă scrisorile dintre anii 1644 și 1650, referitoare la chestiunile întâmpinate de înaltul prelat în Moldova. Aceste scrisori, îndreptate în proporție covârșitoare către Congregația *De Propaganda Fide* sau către secretarul acesteia, Francesco Ingoli, sunt în limba italiană, în afară de câteva, adresate episcopului de Bacău, Ioan Zamoyski, regelui Poloniei și vice-generalului iezuiților, în latină. Ele pun în lumină aventura vieții și activității lui Marco Bandini, ajuns în 1644 prelat catolic în Țara Moldovei, în care domnea „ilustrul principe” Vasile Lupu (1634-1653), fire mai mult împărătească decât domnească – cum ar zice cronicarul. Numai că modelul său împărătesc era prioritar cel bizantin, iar poporul său era de credință ortodoxă. În plus, domnul țării la români era, conform tradiției creștine răsăritene, capul și protectorul suprem al Bisericii Ortodoxe a

Moldovei. La curtea Moldovei era, prin urmare, evidentă atunci întruchiparea ideii de „Bizanț după Bizanț”, exprimată așa de inspirat de către Nicolae Iorga. Bizanțul nu mai exista din anul 1453, dar moștenirea lui fusese preluată și dusă mai departe către alți principii drept credincioși, între care și domnii Țărilor Române. Asta nu înseamnă că vechea vocație de spațiu de interferență între Apus și Răsărit, spațiu în care erau situate deopotrivă Moldova, Transilvania și Țara Românească, nu era vizibilă și prezentă în principatul est-carpatic în secolul al XVII-lea. Pe de o parte, Bizanțul era la origine „Noua Romă” și fusese construit de împăratul Constantin cel Mare ca să continue în Levant – de unde venea atunci „Lumina” – spiritul Cetății Eterne, în care Sf. Petru pusese temelii Bisericii lui Christos. Pe de altă parte, Moldova era vecină cu regatele catolice Ungaria și Polonia (Uniunea polono-lituaniană), avea pe teritoriul său o populație de confesiune catolică și o structură ierarhică a Bisericii romane datând încă din secolul al XIII-lea. Fiii de boieri români ortodocși din Moldova se instruiău de o vreme la colegiile catolice, mai ales iezuite, din Polonia, de la Camenița, Liiov, Bar, iar unele familii de boieri și principii, cum au fost Movileștii, obțineau indigenatul polon, adică deveneau și nobili ai „Republicii”, cu posesiuni funciare acolo, cu uși deschise, cu amici și chiar cu ctitorii (numite de poloni „biserici românești”). Domnul Moldovei, în limbaj local, sau principele, în limbaj occidental, trebuia să țină seama de aceste realități duble, să favorizeze raporturile cu lumea catolică internă și din vecinătate, fără să afecteze prin aceasta calitatea sa de suveran ortodox, asupra unei țări ortodoxe, cu populație profund atașată de valorile bizantine și răsăritene.

Structurile catolice organizate sunt atestate pe teritoriul Moldovei în prima parte a secolului al XIII-lea, pe la 1227-1228, când Sfântul Scaun, în confruntare cu „păgânii, ereticii

și schismaticii”, a decis înființarea Episcopiei Cumanilor, în frunte cu un episcop dominican, cu ajutorul bisericii ungare și al „brațului secular”, reprezentat de puterea regală a Ungariei. Teritoriul de oblăduire al acestei episcopii, dificil de precizat astăzi, cuprindea probabil zona Munteniei și a Moldovei centrale și meridionale. Un document al papei Grigore al IX-lea, datat la 1234, ne spune însă că pe teritoriul Episcopatului Cumanilor trăiau anumite „popoare” numite români (*Walati, Walathi*), care, deși creștini, nu ascultau de episcopul diocezan trimis de Roma, ci de niște „episcopi falși”, ținând de „ritul grecilor”. Existența episcopilor de rit bizantin în regiunea din exteriorul arcului Carpaților este o mărturie a unor structuri politice și confesionale românești, organizate după modelul răsăritean, iar termenul de „popoare” arată că Biserica apuseană și Regatul Ungariei erau pe cale să făurească pentru acești români o formațiune politico-religioasă de tip *universitas*, adică să transforme așezămintele vechi după modelul fondator apusean. Numai că acest scop nu pare ușor de realizat la 1234, din moment ce același document spune că unii locuitori din Regatul Ungariei (Transilvania), unguri, teutoni și alții, trec la zișii români și, formând un singur „popor” cu aceștia, primesc sfintele taine de la episcopii „schismatici”. Cu alte cuvinte, în mijlocul unei numeroase populații românești, noii veniți și structurile lor se adaptau după chipul și asemănarea locului și nu invers. Aceasta nu înseamnă că de-atunci nu au rămas credincioși catolici în Moldova, mai ales prin satele și târgurile de sub munte, cu propriile parohii și episcopii. Suntem convinși că și unii dintre români au trecut, încă din acele timpuri, la credința Romei. Invaziile tătare și alte neajunsuri vor fi ruinat numita Episcopie a Cumanilor, locuită în mare parte de români. De aceea, în prima treime a secolului al XIV-lea, dioceza se reface cu numele de Episcopia Milcoviei (cu sediul

pe Milcov), dar fără prea mari șanse de afirmare și prosperitate, din moment ce, pe la 1332, „posesiunile și bunurile” acesteia erau cotate și acaparate de „puternicii acelor părți” (*potentes illarum partium*). După formarea principatului centralizat al Moldovei, sub conducerea voievodului maramureșean Bogdan, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, când se spune că vechea formațiune *in regnum est dilatata*, cu puțin timp înainte de organizarea mitropoliei dependente de Bizanț, s-a înființat și o episcopie catolică cu sediul la Siret, avându-l ca titular pe franciscanul Andrei Wasilo din Cracovia. Sediul episcopal a fost apoi la Baia, iar mai târziu, la Bacău, cum se vede și din scrisorile publicate în lucrarea de față. Alături de catolici, în Moldova medievală au aflat adăpost armenii (care au primit învoire să-și facă și ei episcopie la Suceava, sub Alexandru cel Bun), husiții (semnalați la Baia în 1431, recunoscuți oficial în țară și traducători ai Bibliei în maghiară, la Târgul Trotuș), unii reformați în secolul al XVI-lea și alții. Toate acestea pun în lumină o societate românească destul de permisivă în evul mediu. Din secolul al XVI-lea începând, odată cu primele impulsuri ale solidarităților de tip modern, ca peste tot în Europa, apar și confruntări confesional-etnice, se înregistrează și acte de intoleranță în raport cu cei ce erau diferiți și asimilați străinului, inamicului.

Detaliile evoluției catolicismului din Moldova sunt numeroase și cunoscute. Dar faptele de bază relatate în mărturiile din secolele XIII și XIV se prelungesc, cu anumite variațiuni și în timpurile ulterioare: peste măruntele grupuri de români catolici locali, situați mai ales în vestul Moldovei, de-a lungul liniei Carpaților Orientali, dar și în alte locuri, la Iași, Cotnari, Hârlău etc., vin mereu dinspre Transilvania ungarofoni (maghiari și secui), germani și, în mai mică măsură, chiar români ardeleni. Catolicii de limbă maghiară și germa-

nă, situați în mijlocul unei societăți ortodoxe românești și alături de confrăți catolici care vorbeau și românește, au avut două căi de urmat, în mod conștient sau nu: una era calea adaptării, a plierii după anumite rânduieli locale, pentru a nu distona prea mult, pentru a nu risca excluderea, pentru a determina acceptarea și conviețuirea; altă cale era a unei anumite rezistențe, în vederea conservării specificului lor confesional și etnic diferit. Ambele căi au fost urmate în paralel, cu predominarea uneia sau a celeilalte și cu rezultate foarte variate. Unii dintre catolici s-au asimilat numai lingvistic, alții lingvistic și confesional, trecând complet la ortodoxie și la etnia românească, iar alții au rezistat sub ambele aspecte. Rapoartele episcopilor, ale misionarilor și ale legaților apostolici relevă cazuri cu totul speciale, de preoți catolici care respectau sărbători și cutume ortodoxe, de preoți catolici căsătoriți și chiar recăsătoriți, de enoriași catolici care primeau sfintele taine după ritul bizantin etc. Sunt semnalate construcții de biserici, ceremonii frumoase, preoți și monahi dăruți misiunii lor, dar și lăcașuri ale Domnului ruinate, părăsite, profanate, viață spirituală precară și degradată, slujitori ai Domnului dezamăgiți, decăzuți, descurajați.

Apariția husitismului, dar mai ales biruința Reformei religioase, a tras un serios semnal de alarmă la Roma. Sfântul Scaun a luat o seamă de măsuri pentru recucerirea terenului pierdut după afirmarea protestantismului (Contrareforma), dar și pentru consolidarea și reafirmarea catolicismului (Reforma catolică). În ambele procese, au jucat un rol important iezuiții și urmările Conciliului de la Trento (convocat în 1545). Congregația *De Propaganda Fide* a fost înființată la 1622, în contextul istoric creat în urma Conciliului trentin, după un proiect mai vechi al Bisericii romane. Ea avea drept scop principal reluarea cu noi metode a activității misionare în țările în care menținerea confesiunii catolice era periclitată

de răspândirea Reformei sau de alte împrejurări și unde mediul era favorabil obținerii unor succese, refacerii terenului pierdut și chiar extinderii catolicismului. Moldova părea un loc foarte potrivit pentru activitatea congregației, fie pentru că expansiunea Reformei amenințase grav catolicismul din această țară, fie pentru că principii țării păreau dispuși, conform unor mărturii, să fie toleranți și chiar să treacă la catolicism ori să pregătească unirea cu Roma. Cu alte cuvinte, terenul părea deschis în Moldova deopotrivă pentru reșezarea catolicismului printre reformați și pentru extinderea sa, într-o formă sau alta, printre ortodocși. Că lucrurile la fața locului nu erau întocmai așa o dovedesc multe alte surse, inclusiv scrisorile acestea ale lui Bandini. Misiunea fu denumită inițial „a celor două Valahii” (adică Țări Românești), pentru că problemele erau comune în cele două principate, unite sub o singură jurisdicție. Mai apoi, după vizitația arhiepiscopului de Serdica (Sofia) – Pietro Diodato – din 1644, cele două țări au fost despărțite, deoarece pe lângă arhiepiscopia de Serdica, în competențele căreia rămănea Țara Românească, s-a creat arhiepiscopia de Marcianopolis (oraș antic din provincia Moesia; azi Devna în Bulgaria), care avea să se îngrijească de Moldova. Limita dintre cele două arhidioceze, stabilită vag pe Siret, în loc de Milcov (frontiera politico-teritorială dintre cele două principate românești) – din motive de slabă cunoaștere a topografiei, a realităților concrete, dar nu numai – avea să ducă la dispute și rivalități, al căror ecou răzbate și din epistolele lui Marco Bandini.

Firește, pentru înțelegerea deplină a fenomenelor, este nevoie de cunoașterea amplitudinii catolicismului din Moldova. Altminteri, impresiile formate pot fi complet false. În anul 1599, episcopul Bernardino Quirini numărase 10774 de catolici în Moldova, răspândiți în 15 orașe și în 16 sate, majoritatea recuperați din brațele Reformei. Ei reprezintă cam 2-

2,5% din populația totală, covârșitor ortodoxă. Se apreciază că între 1630 și 1640 catolicii moldoveni erau cam 3000 de suflete, pentru ca la 1663 să fie circa 2700, iar în 1682 aproximativ 1500. Dincolo de evidentul declin numeric al catolicilor pe parcursul secolului al XVII-lea, pentru explicarea prea marii diferențe se poate bănui și excesivul „entuziasm” al lui Quirini care, probabil, a exagerat numărul fidelilor, incluzându-i în socoteala sa și pe protestanți (foști catolici, nerecuperați de fapt). Aceste date sunt, oricum, destul de relative, din moment ce arhiepiscopul Bandini, în timpul vizitației sale din 1646 (menționată în aceste scrisori), a numărat doar 680 de catolici! Să fie vorba, totuși de familii de catolici? Oricum, dacă socotim populația întregului principat la 500 de mii de oameni și îi estimăm pe catolici la 2500 de oameni, atunci procentajul rezultat este infim, anume de 0,5%. Populația catolică va crește sensibil abia în secolele XVIII și XIX, dar nu din cauza unor convertiri, ci, conform relatărilor corespondenților congregației amintite și altor izvoare, datorită puternicului flux de emigrare continuă dinspre Transilvania, de unde veneau mai ales ungarofoni.

Prin urmare, chestiunile ridicate în scrisorile prelatului Bandini provin dintr-o întreagă evoluție, prin care se poate explica situația catolicismului din Moldova la jumătatea secolului al XVII-lea. Arhiepiscopul menționează de la început răul tratament la care a fost supus de către autorități, mai ales de către principe, precum și starea deplorabilă în care a găsit dioceza. Cauzele ar fi „unele erori făcute de predecesorii mei și de către alte câteva fețe bisericești”, dar mai ales lipsei documentelor oficiale care să-i ateste înalta calitate de prelat și a simbolurilor demnității sale (paliul etc.). Fără s-o spună direct, autorul nostru este conștient de răul făcut de controversele dintre frații minoriți conventuali și iezuiți în misiunile lor din Moldova. Bandini semnaleză o serie de grave pro-

bleme cu care se confruntă biserica, de la ruinarea lăcașurilor de cult la lipsa preoților și de la neputința comunicării cu populația locală la sărăcie și pierderea posesiunilor și veniturilor vechi ale episcopiei. O problemă gravă i se pare, pe bună dreptate, nu doar o anumită ostilitate față de catolici a populației majoritare, ci și discreditarea bisericii făcută de unii misionari sau falși misionari catolici. Este scandalizat de un preot care slujea în continuare deși era excomunicat, de un secretar de limba latină al principelui Vasile Lupu, care-l ura și nedreptăța, de episcopul polonez Zamoyski care nu-și ocupase niciodată scaunul de la Bacău și care nu-i răspundea la scrisori, de fratele iezuit ungar Paul Beke etc. Cu doi dintre cei menționați s-a dovedit fluctuant în aprecieri, schimbându-și poziția de fiecare dată radical. Astfel, pe episcopul polonez, acerb criticat în multe scrisori, îl laudă apoi excesiv, după o întâlnire față în față cu acesta. Cu iezuitul Beke se întâmplă invers: după o perioadă inițială în care s-a lăsat influențat complet de acesta și în care îl prezintă numai în culori luminoase, se convinge cât de fățarnic era părintele ungar, cât de mult îl ura și-l discredita. Beke este acuzat de prelat că, fiind ungar, îi incită pe credincioșii unguri contra sa, a propriului lor ierarh. Este un semn al chestiunii naționale, care devine tot mai stringentă pe măsura trecerii timpului. Foarte dificilă era și problema limbii misionarilor veniți în Moldova. Deși Congregația știa încă de la început că frații destinați Moldovei trebuiau să provină din Italia, ca să poată învăța repede româna (apropiată de italiană) și din Ungaria și Transilvania, pentru credincioșii de limbă maghiară, se produceau adesea erori, prin supralicitarea limbii maghiare și prin ignorarea completă a limbii române, care era nu numai limba țării, ci și a unora dintre catolici. Una dintre cele mai mari probleme în fața noului prelat și care revine mereu în scrisori a fost însă lipsa pentru prea multă vreme a acredită-

rilor oficiale, ceea ce l-a făcut suspicios pe principe, atrăgând o serie de alte mari neajunsuri. Situația nu era mai bună pentru catolici nici în Transilvania, principat calvin în care ierarhia catolică era ca și inexistentă, iar averile bisericii confiscate. Se vede că arhiepiscopul a avut intenția să facă o călătorie și aici.

Scrisorile lui Marco Bandini surprind o secvență din societatea Moldovei, în timpul celei mai importante domnii, de circa două decenii, din secolul al XVII-lea, cea a lui Vasile Lupu. A fost o perioadă complicată, în care Europa Centrală și Apuseană erau implicate în Războiul de 30 de Ani (1618-1648), Ungaria divizată și ocupată sau dependentă de state străine, Polonia frământată de sfâșietoare lupte interne, amenințată de Suedia, Rusia, cavalerii teutoni, cazaci, tătari. Moldova avea, în fine, un principe vrednic, ambițios, autoritar, cu pronunțată personalitate, dar era sub suzeranitate otomană, suferea presiunile unor vecini, precum tătarii și se resimțea de pe urma conflictelor, a răscoalei cazacilor lui Bogdan Hmielnițchi. Principele, la origine grec naturalizat, a sprijinit activitățile productive și comerțul, mai ales cel orientat spre Polonia, care aducea țării importante venituri. A avut relații oscilante cu principele Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi I (1630-1648) și proaste cu domnul Țării Românești, Matei Basarab (1632-1654). A visat să ocupe tronul Țării Românești și să fie cel puțin egalul principilor vecini. A rămas mereu fidel Porții și a avut legături cu polonezii, lituanienii, cazacii și tătarii. A obținut indigenatul polon și, după un jaf al trupelor cazaco-tătare din 1650, s-a încuscrit cu Bogdan Hmielnițchi. Masa de țărani nu a dus-o mai bine sub Vasile Lupu, fiindcă domnul a sporit mereu dările și a anulat dreptul de liberă strămutare. Curtea de la Iași, domnia, marii boieri, unele orașe s-au bucurat de o anumită strălucire, remarcată de străini. S-au refăcut curți domnești și cetăți, au

fost tipărite la Iași *Pravilele împărătești*, *Cazania* lui Varlaam și alte cărți, tiparul fiind o premieră pentru Moldova; domnul și marii boieri au ctitorit numeroase așezăminte religioase, între care stau în prim plan *Trei Ierarhi* și *Golia*. A ținut sinod la Iași (1642), care a adoptat *Mărturisirea ortodoxă* a lui Petru Movilă. A susținut Patriarhia ecumenică de la Constantinopol, precum și patriarhiile din Alexandria, Ierusalim și Antiohia. A sprijinit, conform tradiției, mănăstirile de la Muntele Athos, bisericile ortodoxe din Balcani, cele de la Kiev, Liov și Veneția. Firește, a avut oarecare deschidere și spre Occident (în Colegiul Vasilian de la Iași limba de predare era latina), dar lumea sa era cea ortodoxă, levantină. Puținii catolici de-atunci (poate sub 0,5% din populație!) se pierdeau în marea masă ortodoxă. În plus, acești catolici aveau alte obiceiuri, vorbeau în parte altă limbă, erau străini și diferiți, erau ei înșiși frustrați. Conform mecanismelor alterității, populația majoritară îi privea cu suspiciune, cu gelozie, uneori cu ură. Pe de altă parte, înainte de venirea lui Marco Bandini, biserica catolică din Moldova era în ruină și părăsire și datorită unor cauze interne, legate de propria organizare și ierarhie. Era practic o biserică fără episcop, din moment ce titularul de la Bacău, Zamoyski, funcționa *in partibus*, nefiind prezent în dioceză. Cum să trăiască turma fără păstor? Și cum să se impună un nou păstor fără înscrisuri oficiale doveditoare? De aici toate neajunsurile semnalate cu durere și cu tristețe de noul arhiepiscop de Marcianopolis, de aici ruinarea bisericilor, uzurparea posesiunilor și veniturilor, indisciplina clerului, degradarea credinței, nevrednicia unor misionari, de aici unele acte de insubordonare față de ierarh, de dezinformare și delațiune. Totuși, treptat, cu multă diplomatie, răbdare și pricepere, în ciuda unor erori umane firești, legate mai ales de aprecierea caracterului unor oameni, noul prelat, reușește să îndrepte în parte lucrurile, să se impună pe

sine, să impună ordinea, să redea încrederea în biserică, fi-
rește cu sprijinul Congregației *De Propaganda Fide*.

Secvența de viață cuprinsă în aceste scrisori îmbogățeș-
te nu numai patrimoniul istoric al Bisericii Catolice din Mol-
dova, dar întregeste și numărul însemnat al izvoarelor care
stau la baza cunoașterii secolului al XVII-lea din istoria
Țărilor Române. Istoriografia românească are de-acum în
limba română (cu posibilitatea rară de confruntare cu origi-
nalul italian sau latin) noi surse, de sorginte epistolară, pentru
cunoașterea societății din Moldova de la jumătatea secolului
al XVII-lea. Aceste scrisori servesc deopotrivă reconstituirii
evenimențiale corecte și istoriei confesionale, dar și istoriei
culturii, a raporturilor dintre o dioceză (arhidioceză) și centru
etc. Ele sunt însă utile și istoriei mentalităților, sunt de mare
folos pentru reconstituirea mecanismelor alterității, ale gân-
durilor unui prelat venit din altă lume, față de domn, de so-
cietatea locală românească, de confrății clerici și laici.

De aceea efortul autorilor – profesorii Traian Diaco-
nescu, Giuseppe Munarini și Christian Tămaș – este foarte
important și se cuvine lăudat. Dând la iveală această co-
respondență, domniile lor au făcut un mare act de cultură, i-
luminând un crâmpei al raporturilor interculturale dintre A-
pus și Răsărit. La rigoare, opera domniilor lor se poate încad-
ra și în istoria îndelungatului dialog interconfesional, inter-
etnic, internațional în general, care, însoțit de *corsi e ricorsi*,
a traversat epoca modernă și contemporană și a contribuit a-
tât de mult la făurirea noii Europe, din care facem parte cu
toții astăzi.

Ioan-Aurel Pop

Premessa

La corrispondenza di Marco Bandini, "arcivescovo metropolitano di Marcianopolis ed amministratore apostolico della Moldavia e della Transilvania" - come firmava ad un certo momento - era segnalata, parzialmente conosciuta e commentata nella storiografia romena, anche se un'attenzione speciale si concentrava verso altri aspetti dell'eredità di Bandini e dei suoi contemporanei. In questo senso, ricordiamo i lavori di V. A. Urechia, *Codex Bandinus - Memoria sulla scrittura di Bandinus del 1646* (1895), Romul Candea, *Il cattolicesimo in Moldavia nel Seicento* (1917), George Calinescu, *Alcuni missionari cattolici italiani nella Moldavia nei secc. XVII e XVIII* (1925), Andrei Veress, *Le lettere del missionario Bandini di Moldavia - 1644-1650* (1926-1927), Francisc Pall, *Le controversie tra i minori conventuali e i gesuiti nelle Missioni di Moldavia (Romania)* (1940), B. Morariu, *La Missione dei Frati Minori Conventuali in Moldavia e Valacchia nel suo primo periodo, 1623-1650* (1962), dei coordinatori del quinto volume (1623-1659) della collezione *Viaggiatori estranei sui Paesi Romeni* (1973), di Lucian Peris, *Le missioni gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento* (1998) ecc. Non abbiamo ricordato qui i contributi d'interesse filologico che riguardano la lingua delle scritture rimaste dai missionari cattolici di Moldavia. Recentemente, la compianta Teresa Ferro ha messo in luce il primo volume di un progetto più ampio, volume intitolato *I missionari cattolici in Moldavia* e pubblicato tanto in un'edizione italiana (2005) quanto in una romena

(2006), nella quale viene ricordato il contributo di Marco Bandini. Altri due volumi che si trovano in stato di preparazione, avrebbero reso per intero in maniera magistrale un'immagine chiara delle missioni cattoliche nei Paesi Romeni, tracciata conformemente ad una serie di fonti inedite più recenti (del Settecento e della prima metà dell'Ottocento), raccolte dagli archivi italiani, se la vita terrestre di Teresa Ferro non fosse stata stroncata così rapidamente.

Di conseguenza, i professori ed i ricercatori Traian Diaconescu, Giuseppe Munarini e Christian Tamas, non hanno iniziato su un terreno vergine quando hanno deciso di esaminare delle lettere inviate dalla Moldavia dal prelado Marco Bandini. Da un lato, questo ha reso più facile l'inquadramento di questa corrispondenza nell'ambiente dell'epoca e nella storia del Cattolicesimo del principato romeno dell'est dei Carpazi. Dall'altro gravato gli autori (e i traduttori) di una gran responsabilità ed ha imposto loro una maggiore accuratezza nel modo di trattare il soggetto. Non è facile calpestare le orme di precursori come Nicolae Iorga, George Calinescu, Andrei Veress o Francisc Pall, come anche Carlo Tagliavini, Giuseppe Piccillo o Teresa Ferro. Nonostante ciò, lo scopo del lavoro è di fatto inedito, perché la squadra ricordata si è proposta ed è riuscita a pubblicare per la prima volta in edizione bilingue le lettere tra gli anni 1644 e 1650, che fanno riferimento alle questioni incontrate dal ragguardevole prelado in Moldavia. Queste lettere, indirizzate principalmente alla Congregazione *De Propaganda Fide* o al suo segretario, Francesco Ingoli, sono in italiano, a prescindere da alcune che sono indirizzate al vescovo di Bacău, Ioan Zamoycki, al re della Polonia e al vice-generale

dei gesuiti, che sono state scritte in latino. Queste mettono in piena luce l'avventura della vita e dell'attività di Marco Bandini, il quale nel 1644 era prelado cattolico nella Moldavia, dove regnava "l'illustre principe" Vasile Lupu (1634-1653), carattere più imperiale che principesco - come direbbe il cronista. Il solo problema è che il suo modello imperiale era principalmente quello bizantino, mentre il suo popolo era ortodosso. Inoltre, il Signore dei romeni era, conformemente alla tradizione cristiana dell'est, capo e protettore supremo della Chiesa Ortodossa della Moldavia. Alla corte moldava, era dunque ovvia la rappresentazione dell'idea di "Bisanzio secondo Bisanzio", espressa in una maniera assai ispirata da Nicolae Iorga. Bisanzio non esisteva più dal 1453, però la sua eredità è stata già ricevuta in consegna e portata via da altri principi fedeli, fra i quali i Signori dei Pesi Romeni. Questo non significa che la vecchia vocazione di spazio d'interferenza tra l'ovest e L'Est, lo spazio dove si trovavano tutta la Moldavia, la Transilvania e la Valacchia, non fosse visibile e presente nel principato est-carpatico del Seicento. Da un lato, Bisanzio era, all'origine, "la Nuova Roma" ed era fondata dall'imperatore Costantino il Grande per continuare a Levante - da dove veniva a quel tempo la "Luce" - lo spirito della Città Eterna, dove San Pietro aveva fondato la Chiesa di Cristo. Dall'altro lato, la Moldavia era vicina ai Regni cattolici dell'Ungheria e della Polonia (L'Unione polacca-lituana), aveva sul territorio una popolazione di confessione cattolica ed una struttura gerarchica della Chiesa romana che datava nel Duecento. I figli dei boiardi romeni ortodossi della Moldavia studiavano da tempo nei collegi cattolici, soprattutto quelli gesuiti, di Polonia, di Camenita, Leopoli, Bar, e alcune

delle famiglie di boiardi e principi, come i Movilesteni, ottenevano la naturalizzazione polacca, dunque diventavano anche nobili della "Repubblica", con possedimenti fondiari in quelle contrade, con le porte aperte, con amici ed anche con i fondatori (chiamati dai polacchi delle "chiese romene"). Il Signore della Moldavia, in linguaggio locale o il Principe, in linguaggio occidentale, doveva accreditare queste doppie realtà, favorire i rapporti con il mondo cattolico interno e vicino, ma senza compromettere così la sua qualità di sovrano ortodosso, su un paese ortodosso con una popolazione profondamente legata ai valori bizantini e dell'Est.

Le strutture cattoliche organizzate sono attestate sul territorio moldavo anche dalla prima parte del Duecento, dal 1227-1228, quando la Santa Sede, nel confronto con i "pagani, gli eretici e gli scismatici", decise di fondare il Vescovato dei Cumani, coordinato da un vescovo domenicano, in aiuto alla Chiesa ungherese e al "braccio secolare" rappresentato dal potere regale dell'Ungheria. Il territorio di tutela su cui aveva la giurisdizione questo vescovato, difficile da precisare oggi, comprendeva probabilmente la zona della Valacchia e della Moldavia centrale e meridionale. Un documento del Papa Gregorio IX, datato nel 1234, ci dice che sul territorio del Vescovato dei Cumani abitavano certi "popoli" chiamati "romeni" (*Walati, Walathi*), che, anche se erano dei cristiani, non ubbidivano al non erano sottoposti vescovo diocesano inviato da Roma, ma da alcuni "falsi vescovi", che appartenevano al "rito dei greci". L'esistenza dei vescovi di rito bizantino nella regione esterna all'arco dei Carpazi è una testimonianza di certe strutture politiche e confessionali romene, organizzate conformemente al modello orientale, ed il

termine di "popoli" mostra che la Chiesa occidentale ed il Regno dell'Ungheria stavano per costruire per questi romeni una formazione politica religiosa simile all' *universitas*, cioè di trasformare i vecchi istituti secondo il modello occidentale. Solo che questo scopo, non sembra facile da realizzare nel 1234, quando lo stesso documento attesta che alcuni abitanti del Regno dell'Ungheria (Transilvania), ungheresi, teutoni ed altri, passano ai così detti romeni e, formando un solo "popolo" con questi, ricevono i Sette Sacramenti dai vescovi "scismatici". In altre parole, nel mezzo di una numerosa popolazione romena, i nuovi venuti e le loro strutture si adattavano all'immagine e somiglianza del luogo e non succedeva il contrario come invece ci si aspetterebbe. Questo non significa che da quel momento non siano rimasti dei fedeli cattolici nella Moldavia, specialmente nei villaggi e nei borghi che sorgevano a ridosso dei monti, con parrocchie e vescovati. Siamo sicuri che alcuni dei romeni siano passati anche da quei tempi alla fede della Roma. Le invasioni dei tartari e altre disgrazie mandarono in rovina il cosiddetto Vescovato dei Cumani, principalmente abitato da romeni. Per questa ragione, nei primi decenni del Quattrocento) la diocesi è ricostituita sotto il nome del Vescovato della Milcovia (con la sede sul Milcov), ma senza grandi possibilità d'affermazione e prosperità, accertando che all'intorno al 1332, "le sue possessioni ed i suoi beni" erano occupati ed accaparrati dai "potenti di quelle parti" (*potentes illarum partium*). Dopo la formazione del principato centralizzato della Moldavia, sotto la guida del voivoda di Maramures, Bogdan, nella seconda metà del Trecento, quando si dice che la vecchia formazione *in regnum est dilatata*, poco prima dall'organizzazione della Chiesa me-

tropolitana che dipendeva da Bisanzio, si fondò un vescovato cattolico con sede a Siret, che aveva come titolare il francescano Andrei Wasilo di Cracovia. Poi, Baia divenne la sede vescovile, e più tardi, Bacău, come appare anche dalle lettere pubblicate nel presente lavoro. Insieme ai cattolici, nella Moldavia medievale hanno trovato rifugio anche gli armeni (che ebbero il permesso di costruirsi un loro vescovato a Suceava, sotto Alexandru cel Bun), gli hussiti (segnalati a Baia in 1431, ufficialmente riconosciuti nel Paese e che tradussero parti della Bibbia in ungherese, a Târgul Trotus), alcuni riformatori del Cinquecento ed altri. Tutte queste cose rilevano una società romena quasi tollerante nel Medio Evo. Dal Cinquecento, in seguito ai primi impulsi delle solidarietà moderne, come dappertutto in Europa, appaiono anche dei confronti confessionali-etnici, vengono registrati alcuni atti di intolleranza verso quelli che erano diversi ed assimilati all'estraneo, al nemico.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

I dettagli dell'evoluzione del cattolicesimo di Moldavia sono innumerevoli e noti. Però i fatti di base riportati nelle testimonianze dei secoli XIII e XIV si prolungano, con certe variazioni, anche nei secoli successivi: sui piccoli gruppi di romeni cattolici locali, situati specialmente nell'ovest della Moldavia, lungo la linea dei Carpazi Orientali, ma anche in altri luoghi, a Iași, Cotnari, Hârlău, ecc., viene sempre dalla Transilvania gente di lingua ungherese (magiari e siculi), tedeschi e, in piccola misura, anche i romeni dall'Ardeal.

I cattolici di lingua magiara e tedesca, che risiedevano nel mezzo di una società ortodossa romena ed accanto a confratelli cattolici che parlavano anche il romeno, ebbero due vie da seguire, in maniera cosciente o no: la

prima era la via dell'adattamento, dell'adeguarsi a certe pratiche locali, per non distinguersi troppo, per non rischiare l'esclusione, per determinare l'accettazione e la convivenza; l'altra era quella di una certa resistenza, in vista della conservazione del loro specifico confessionale e etnico differente. Ambedue le vie sono state seguite parallelamente, con la prevalenza dell'una o dell'altra e con risultati molto vari, diversi. Alcuni dei cattolici si sono assimilati soltanto dal punto di vista linguistico, altri linguistico e confessionale, passando completamente all'ortodossia e all'etnia romena, ed altri hanno resistito sotto ambedue gli aspetti. Le relazioni dei vescovi, dei missionari e dei legati apostolici rilevano casi davvero speciali, di preti cattolici che rispettavano le feste e i costumi ortodossi, di preti cattolici sposati e anzi risposati, di parrocchiani cattolici che ricevevano la Santa Eucaristia secondo il rito bizantino ecc. Sono segnalate costruzioni di chiese, belle cerimonie, preti e monarchi dedicati alla loro missione, ma anche santuari di Dio in rovina, abbandonati, profanati, una vita spirituale precaria e degradata, servitori di Dio delusi, decaduti, scoraggiati.

L'apparizione dell'hussitismo, ma specialmente la vittoria della Riforma religiosa, dette un serio segnale d'allarme a Roma. La Santa Sede prese una serie di misure per riconquista del terreno perso dopo l'affermazione del protestantismo (la Controriforma), ma anche per il consolidamento e la riaffermazione del Cattolicesimo (la Riforma Cattolica). In ambedue i processi, i gesuiti e le conseguenze del Concilio di Trento (convocato nel 1545) ebbero un ruolo importante. La Congregazione *De Propaganda Fide* fu fondata nel 1622, nell'ambiente storico venutosi a creare dopo il Concilio tridentino, secondo un pro-

getto più vecchio della Chiesa romana. Questa aveva quale scopo principale la ripresa, grazie a nuovi metodi dell'attività missionaria, nei Paesi in cui il mantenimento della confessione cattolica era in pericolo a causa della diffusione della Riforma o d'altre cause e dove l'ambiente era favorevole all'ottenere di successi, alla riconquista del terreno perso e anche all'espansione del cattolicesimo. La Moldavia sembrava un posto molto adatto per l'attività della congregazione, sia perché l'espansione della Riforma aveva minacciato gravemente il Cattolicesimo di questo Paese, sia perché i principi del paese sembravano disposti, secondo alcune testimonianze, ad essere tollerati ed anche a passare al Cattolicesimo o a preparare l'unione con Roma. In altre parole, il terreno sembrava favorevole in Moldavia tanto per una nuova posizione del Cattolicesimo tra i riformati quanto per la sua espansione, sotto una forma o un'altra, tra gli ortodossi. Molte altre fonti, incluse queste lettere di Bandini, provano che sul posto le cose non erano proprio così. La missione fu chiamata inizialmente "delle due Valacchie" (cioè Țări Românești), perché i problemi erano comuni nei due principati uniti sotto una sola giurisdizione. Poi, dopo la visita del 1644 dell'arcivescovo di Serdica (Sofia) - Pietro Diodato, i due Paesi furono separati, perché oltre all'arcidiocesi di Serdica, nelle cui competenze rimaneva la Țara Românească, fu creata l'arcidiocesi di Marcianopolis (città antica della provincia di Moesia; oggi Devna in Bulgaria), che si sarebbe occupata dalla Moldavia. Il limite tra le due arcidiocesi, vagamente stabilito sul Siret, invece che a Milcov (la frontiera politico-territoriale tra i due principati romeni) - per ragioni di poca conoscenza della topografia e delle realtà concrete,- avrebbe portato a dispute e rivalità, la cui

eco si sarebbe fatta sentire anche dalle epistole di Marco Bandini.

Certo, per una buona comprensione dei fenomeni, c'è bisogno di conoscere l'ampiezza del cattolicesimo di Moldavia. Altrimenti, si può facilmente essere tratti in inganno. Nel 1599, il vescovo Bernardino Quirini aveva contato 10774 cattolici in Moldavia, diffusi in 15 città e 16 paesi, la maggior parte recuperati dalle braccia della Riforma. Loro rappresentano quasi 2-2,5% della popolazione totale, in maggior parte ortodossa. Si precisa che tra 1630 e 1640 i cattolici di Moldavia erano circa 3000 anime, che nel 1663 erano 2700, e nel 1682 circa 1500. Oltre l'evidente declino numerico dei cattolici durante il secolo XVII, per spiegare una differenza così grande, si può sospettare anche l'eccessivo "entusiasmo" di Quirini il quale, probabilmente, aveva esagerato il numero dei fedeli, includendo nei suoi calcoli anche i protestanti (ex cattolici, in verità non recuperati). Questi dati sono, comunque, assai relativi, dato che l'arcivescovo Bandini, durante la sua visita del 1646, (indicata in queste lettere), aveva contato soltanto 680 cattolici! Che si tratti tuttavia di famiglie di cattolici? Ad ogni modo, se consideriamo la popolazione dell'intero principato formata di 500 000 persone ed valutiamo i cattolici a 2500 persone, allora la percentuale che ne risulta è infima, cioè 0,5%. La popolazione cattolica sarebbe aumentata sensibilmente soltanto nei secoli XVIII e XIX, però non a causa d'alcune conversioni, ma, secondo i racconti dei corrispondenti della Congregazione sopra indicata e ad altre fonti, grazie al forte flusso di emigrazione continua dalla Transilvania, da dove venivano specialmente delle persone che erano di lingua ungherese.

Di conseguenza, gli argomenti proposti nelle lettere del prelado Bandini testimoniano un'intera evoluzione, in base alla quale si può spiegare la situazione del Cattolicesimo di Moldavia alla metà del secolo XVII. L'arcivescovo precisa dall'inizio il cattivo trattamento al quale fu sottoposto dalle autorità, specialmente dal principe, come lo stato deplorabile in cui aveva trovato la diocesi. Le cause sarebbero "alcuni errori fatti dai miei predecessori e da altre figure ecclesiastiche", ma specialmente l'assenza dei documenti ufficiali che gli attestino la gran qualità di prelado e dei simboli della sua dignità (il pallio ecc.). Senza dirlo direttamente, il nostro autore è cosciente del male operato dalle controversie tra i minori conventuali e i gesuiti nelle loro missioni di Moldavia. Bandini segnala una serie di gravi problemi con cui si confronta la Chiesa, dalla rovina dei luoghi di culto all'assenza di preti, dall'incapacità di comunicare con la popolazione locale alla povertà, alla perdita dei possedimenti e dei redditi antichi del vescovato. Un grave problema gli sembra, a buona ragione, non soltanto una certa ostilità della popolazione maggioritaria nei confronti dei cattolici, ma anche il discredito della chiesa operato da alcuni missionari o falsi missionari cattolici. È scandalizzato da un prete che continuava a dir Messa anche se scomunicato, da un segretario di lingua latina del principe Vasile Lupu, che lo detestava e lo trattava ingiustamente, dal vescovo polacco Zamoycki il quale non aveva mai occupato la sede di Bacău e non gli rispondeva alle lettere, dal religioso gesuita ungherese Paul Beke ecc. Rispetto a due di questi sopra indicati si è mostrato fluttuante nelle valutazioni, ogni volta cambiando radicalmente la posizione. Per esempio, il vescovo polacco acerbamente criticato in molte lettere, è

poi lodato eccessivamente, dopo un incontro faccia a faccia con lui. Con il gesuita Beke accade il contrario: dopo un periodo iniziale in cui si è lasciato influenzare completamente da questo e in cui lo presenta soltanto a colori vividi, si convince quanto ipocrita fosse il padre ungherese, quanto lo detestasse e lo discreditasse. Beke è accusato dal prelado che, essendo ungherese, incitava i fedeli ungheresi contro di lui, il loro gerarca. È un segno della questione nazionale, che diventa sempre più stringente con l'andar del tempo. Molto difficile era anche il problema della lingua dei missionari venuti in Moldavia. Anche se la Congregazione sapeva sin dall'inizio che i frati destinati alla Moldavia dovevano provenire dall'Italia, per poter imparare rapidamente il romeno (simile all'italiano) e dall'Ungheria e Transilvania, per i fedeli di lingua magiara, spesso accadevano errori, per la sopra-sollecitazione della lingua magiara e per l'ignoranza totale della lingua romena, che era non soltanto la lingua del Paese, ma anche di alcuni dei cattolici. Uno dei maggiori problemi per il nuovo prelado, problema che riappare sempre nelle sue lettere, fu però l'assenza per troppo tempo degli accreditamenti ufficiali, fatto che rese sospettoso il principe e attirò una serie d'altre difficoltà. La situazione non era migliore nemmeno per i cattolici di Transilvania, principato calvinista in cui la gerarchia cattolica era quasi inesistente e le ricchezze della chiesa erano confiscate. Si osserva che l'arcivescovo ha avuto l'intenzione di fare un viaggio anche qui.

Le lettere di Marco Bandini sorprendono, esse presentano infatti uno scorcio della società di Moldavia, durante il più importante regno, di quasi due decenni del secolo XVII, il regno di Vasile Lupu. È stato un periodo

complicato, in cui l'Europa Centrale e Occidentale erano coinvolte nella Guerra di 30 anni (1618-1648), l'Ungheria era divisa ed occupata o dipendente da paesi stranieri, la Polonia tormentata da acerbhe lotte interne, minacciata dalla Svezia, Russia, i cavalieri teutonici, i cosacchi, i tartari. La Moldavia aveva, finalmente, un principe bravo, ambizioso, autoritario, con personalità pronunciata, però era sotto la sovranità ottomana, era sommerso alle pressioni di alcuni vicini, come i tartari, e si risentiva in seguito ai conflitti, alla sommossa dei cosacchi di Bogdan Hmielnițchi. Il principe, d'origine greca naturalizzato, sostenne le attività produttive e il commercio, specialmente quello orientato verso la Polonia, che produceva al Paese importanti redditi. Ebbe relazioni oscillanti con il principe di Transilvania, Gheorghe Rákóczi I (1630-1648), e cattive relazioni con il principe della Valacchia, Matei Basarab (1632-1654). Sognò di salire al trono della Valacchia e di essere almeno uguale ai principi vicini. Rimase sempre fedele alla Corte Ottomana e ebbe legami con i polacchi, lituani, cosacchi e tartari. Ottenne la naturalizzazione polacca e, dopo una rapina delle truppe cosacche - tartari del 1650, si è imparentò con Bogdan Hmielnițchi. La massa di contadini non visse meglio sotto Vasile Lupu perché il principe aumentò le tasse e annullò il diritto di libero spostamento. La Corte di Iași, il regno, i grandi nobili, alcune città goderono di un certo splendore, sottolineato dagli stranieri. Furono rifatte corti dei principi e fortezze, stampate ad Iași *Pravilele împărătești* (Le leggi imperiali), *Cazania* (Il Sermone) di Varlaam e altri libri, la stampa essendo una novità per la Moldavia; il principe e i grandi nobili fondarono innumerevoli enti religiosi, tra cui sono in primo piano *Trei Ierarhi* (Tre Gerarchi: ossia san

Basilio il Grande, san Gregorio il Teologo e san Giovanni Crisostomo) e *Golia*. Tenne un sinodo a Iași (1642) che adottò la *Mărturisirea ortodoxă* (*La confessione ortodossa*) di Petru Movilă. Sostenne il Patriarcato ecumenico di Costantinopoli, come i patriarcati di Alessandria, Gerusalemme e Antiochia. Sostenne, secondo la tradizione, i monasteri del Monte Athos, le chiese ortodosse di Balcani, quelle di Kiev, Lwov e Venezia. Certo, ebbe una certa apertura anche verso l'Occidente (nel Collegio *Vasilian* di Iași la lingua d'insegnamento era il latino), però il suo mondo era quello ortodosso, levantino. Appoggiò, secondo la tradizione, i monasteri del Monte Athos, le chiese ortodosse dei Balcani, quelle di Kiev, Leopoli e Venezia. Certo, ha avuto una certa inclinazione anche l'Occidente (nel Collegio *Vasiliano* di Iași la lingua d'insegnamento era il latino) ma il suo mondo era quello ortodosso, levantino. I pochi cattolici di quel tempo (forse meno dello 0,5% della popolazione!) si perdevano nel mar ortodosso. In più, questi cattolici avevano altri costumi, parlavano parzialmente un'altra lingua, erano stranieri e diversi, ma erano loro stessi frustrati. Secondo i meccanismi dell'alterità, la popolazione maggioritaria li guardava sospettosamente, con gelosia, a volte con odio. Dall'altra parte, prima dell'arrivo di Marco Bandini, la Chiesa cattolica di Moldavia era in rovina ed abbandono anche a causa di ragioni interne, collegate alla propria organizzazione e gerarchia. Era praticamente una chiesa senza vescovo, dato che il titolare di Bacău, Zamoyski, funzionava *in partibus*, non essendo presente nella diocesi. Come vivere il gregge senza pastore? E come imporsi un nuovo pastore senza documenti ufficiali comprovanti? Da qui tutte le difficoltà segnalate con dolore e tristezza dal nuovo arcivescovo di

Marcianopoli, da qui la rovina delle chiese, l'usurpazione dei possessi e dei guadagni, l'indisciplina del clero, la degradazione della fede, l'incapacità di alcuni missionari, da qui alcuni atti di insubordinazione rispetto al gerarca, di disinformazione e delazione. Tuttavia, a poco a poco, con molta diplomazia, pazienza e destrezza, malgrado alcuni errori umani normali, collegati specialmente alla stima dell'indole di alcune persone, il nuovo prelado riesce a correggere parzialmente le cose, ad imporre se stesso, ad imporre l'ordine, a ridare la fiducia nella chiesa, certo con l'appoggio della Congregazione *De Propaganda Fide*.

La sequenza di vita contenuta in queste lettere arricchisce non soltanto il patrimonio storico della Chiesa Cattolica di Moldavia, ma completa anche l'importante numero delle fonti che stanno alla base della conoscenza della storia dei Paesi Romeni del XVII. La storiografia romena ha da questo momento nella lingua romena (con la rara possibilità di confronto con l'originale italiano o latino) nuove fonti, di natura epistolare, per comprendere la società di Moldavia dalla metà del secolo XVII. Queste lettere servono nello stesso tempo alla ricostituzione corretta degli avvenimenti e alla storia confessionale, ma anche alla storia della cultura, ai rapporti tra una diocesi (arcidiocesi) e un centro ecc. Sono utili anche alla storia delle mentalità, sono di gran importanza per la ricostituzione dei meccanismi dell'alterità, dei pensieri di un prelado venuto da un altro mondo nei confronti del signore, della società locale romena, dei confratelli chierici e laici.

Lo sforzo degli autori - i professori Traian Diaconescu, Giuseppe Munarini e Christian Tamas - è perciò molto importante e merita di essere lodato. Svelando questa corrispondenza, loro hanno compiuto un atto di

gran cultura, illuminando una parte dei rapporti interculturali tra l'Occidente e l'Oriente. A rigore, loro opera si può inquadrare nella storia del prolungato dialogo interconfessionale, interetnico, internazionale in generale, il quale, accompagnato da *corsi e ricorsi*, ha attraversato l'epoca moderna e contemporanea e ha contribuito in tale maniera alla costruzione della nuova Europa, della quale facciamo parte tutti adesso.

Ioan-Aurel Pop

BCU Cluj / Central University Library Cluj